

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

42779/57 — Akadémiai Nyomda, Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető: Bernát György

MC
20911

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KIADVÁNYAI

SZERKESZTI: V. WALDAPFEL ESZTER

XXXIX.

FAZAKAS JÓZSEF

A SÁRVÁR-ÚJSZIGETI NYOMDA
PAPIROSAI

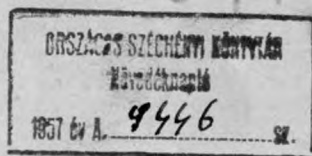

1957

*Különlenyomat
a Magyar Könyvszemléből*

Országos Széchényi Könyvtár

MC 20911

A sárvár-újszigeti nyomda papirosai

A Mohács utáni magyar szellemi élet egyik jelentős eseménye volt a sárvár-újszigeti nyomda megalapítása és működése. Ez volt az első magyar nyelvű nyomda, itt jelent meg SYLVESTER János magyar—latin nyelvtana és *Új Testamentum*-fordítása.¹ E két nagybecsű munka sokszor foglalkoztatta irodalomtörténészeinket, nyelvészeinket és több más tudományág művelőit. Nagy jelentőségük folytán különös érdeklődéssel fordultak kutatóink a nyomda felé is, és ennek belső életéről és működéséről mind többet és többet sikerült feltárniuk.² Éppen ezért hasznosnak látszik, hogy a nyomda történetének egy eddig még nem vizsgált, de semmiképpen sem érdektelen részletével foglalkozzunk, és vizsgálat tárgyává tegyük a nyomda által használt papirosokat.

A papírtörténet Magyarországon ma még egyike a legelhanyagoltabb segédtudományoknak. Nagyobb, modern papírtörténeti tanulmány eddigelé még csak egy jelent meg hazánkban, s az is félszázaddal ezelőtt³; néhány régi dolgozaton kívül csupán egy valóban tudományos értékű és magas színvonalú könyvfejezet, néhány vízjegy-közlés és itt-ott egy-egy mellékes utalás mindaz, amit hazánkban ez a tudományág mindeddig felmutathat.⁴

A papír használata Magyarországon a XIV. század elején kezdődik. Hosszú ideig behozatalra szorul az ország, külföldről kell ellátni a kancelláriákat, a különböző hatóságokat, világi és egyházi intézményeket. Papírgyártásunkat illetően legkorábbi adataink a XVI. század első felére vonatkoznak.

¹ SYLVESTER János: *Grammatica hungaro-latina* (1539. RMK I. 14), *Új Testamentum magyar nyelven* (1541. RMK I. 15).

² GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp., 1931. s az ott felsorolt tanulmányok. FITZ József: *A régi nyomdák gazdálkodása. Magyarságtudomány*, 1942. 184—194. l. A legújabbak közül SOLTÉSZ Zoltánné: *A sárvár-újszigeti nyomda könyvdíszei*. Magy. Könyvszle. 1955. 192. l., uo. a nyomdára vonatkozó részletes irodalom is megtalálható.

³ SZÖNYI I. László: *14. századbeli papiros-okleveleink vízjegyei*. Bp., 1908.

⁴ FITZ József: *Hess András, a budai ősnymodász*. Bp., 1932. E monográfia több helyén vannak vízjegy-kutatási fejtegetések, az egyik fejezet pedig (*Honnan szerezte Hess nyomdája a papírt?*) teljesen papírtörténeti tárgyú. A régebbi tanulmányok bibliográfiáját l. ugyanennek a műnek a jegyzeteiben (182. l.). Meg kell még említenünk két vízjegygyűjteményt, amelyek az Országos Széchényi Könyvtárban vannak. Az egyik SZÖNYI I. Lászlóé, amely levéltári papirosokról, a másik TODORESZKU Gyuláé, amely az ő általa gyűjtött régi magyar könyvek papirosairól készült vízjegy-ábrákat tartalmaz. SZÖNYI csak a XIV. századi anyagot rendezte és adta ki. További anyaga, amely főleg XV—XVII. századi vízjegyeket tartalmaz, valamint TODORESZKU gyűjteménye is feldolgozatlan maradt. Dolgozatunkban felhasználtuk TODORESZKU vízjegy-ábráit, ezek azonban természetesen csak a kiindulást jelentették kutatásaink számára.

Régebbi magyar papírgyártásról csak feltevésekben találkozunk.⁵ A régi magyar papírgyártás és a magyar papírbehozatal történetét illetőleg egyelőre monografikus jellegű részletkutatásokra van szükség.

Egy nyomda papirosainak a vizsgálatánál a nyomda valamennyi nyomtatványa és a nyomtatványok valamennyi fellelhető példánya érdekli a kutatást.⁶ Minél többet ismerünk meg a felhasznált papirosokból, annál teljesebb képet nyerhetünk a kérdéses nyomda papirosainak eredetéről. A sárvár-újszigeti nyomdának mindössze két nyomtatványa maradt fenn. SYLVESTER nyelvтанából csupán egy példányt tart számon az irodalom, bibliafordításából viszont legalább 21 meglevő példánnyal kell számolnunk. Ezekből a *Grammatica* unikuma és a bibliafordítás 12 példánya Magyarországon van.⁷ Lássuk, mi állapítható meg a hazai példányok alapján.

A *Grammatica* papirosainak a vizsgálatára csupán az unikum 48 levele állhatott rendelkezésünkre. Ez a 48 levél — tekintve, hogy nyomtatványunk nyolcadrét alakú — hat ívet s következésképpen ugyanannyi vízjegyet őrizhetett volna meg számunkra, ha a szedés teljes ívekre készült volna. A szedés azonban általában félívek felhasználásával történt, s így több olyan félíves füzet jutott fennmaradt példányunkba, amely egy-egy ív vízjegy nélküli feléből készült. Teljes íves füzetünk csupán egy van, s az is vízjegy nélküli, vagy legalábbis vízjegynek semmi nyoma sem látható rajta. Így csak négy olyan füzetet találtunk, amelyeken vízjegyek részletei felfedezhetők

⁵ HAIN Gáspár: *Zipserische oder Leütschaverische Chronica*... Kiad. a Szepes-megyei Történelmi Társulat. Lőcse, 1910. 47. l. E szerint 1530. november 24-én KOSZTKA Miklós árvai kapitány zsoldosai több más épülettel együtt egy papírmalmot is felégettek Lőcsén. (Erre az adatra BOGDÁN István volt szíves felhívni a figyelmemet.) Eszerint a XVI. század első harmadában volt egy papírmalom Lőcsén, de hogy mikor létesült és hogyan működött, arról semmi adatunk sincsen. Az első olyan papírmalom, amelynek a papirosát és vízjegyét is ismerjük, Brassóban létesült 1546-ban. L. KEMÉNY József: *Die ältesten Papiermühlen des Auslandes, Ungarns und Siebenbürgens*... (Magazin für Geschichte, Literatur... Siebenbürgens. Kronstadt, 1844. 134—162. l.) 146. l. 1513-tól kezdve több mint száz éven át találkozunk különböző kettőskeresztes vízjegyekkel ellátott papirosokkal, amelyeket Lengyelországban és Magyarországon használtak. Ezekben KEMÉNY József a magyar címer kettőskeresztjét sejtí, és magyar vízjegyeknek tartja őket (i. m. 140—146. l.). Hasonlóképpen vélekedik ÁBEL Jenő is (*A bártfai Sz.-Egyed temploma könyvtárának története*. Bp., 1885. 118. l.), sőt C. M. BRIQUET is lehetségesnek tartja ezek bizonyos csoportjának magyar eredetét (*Les filigranes*, Genève, 1907. II. köt. 337. l.), ami azonban még egyáltalán nincs tisztázva. — FITZ József feltevése szerint már a XV. században is voltak papírmalmok Magyarországon. L. a fentebb idézett HESS-monográfiát.

⁶ Alfred SCHULTE kíváncsúnak tartja olyan tanulmányok megírását, amelyek egy-egy nyomda papirosait teszik vizsgálat tárgyává (*C. M. Briquet's Werk und die Aufgaben seiner Nachfolger*. The Briquet Album, Hilversum, 1952. 52—53. l.).

⁷ A magyarországi példányok a következők: az Orsz. Széchényi Könyvtár két példánya (a Mossóczy-példány és a TODORESZKU-könyvtár egyik példánya), az Egyetemi Könyvtár példánya (TODORESZKU másodpéldánya), az Akadémiai Könyvtár három példánya, a Ráday-Gyűjteményben levő, volt kecskeméti ref. főiskolai példány, a Keszthelyi Helikon Könyvtár példánya, a gyöngyösi Tudományos Könyvtár példánya, a debreceni és a sárospataki nagykönyvtárak egy-egy példánya és a szarvasi gimnázium példánya. (A példányokra vonatkozólag l. Révész Imre: *Erdősi János*... Debrecen, 1859. 33. l. és SZABÓ Károly megállapításait RMK I. 15. alatt.) BORSA Gedeon és DÖRNYEI Sándor kartársaim útján még 7 külföldi példány vízjegyeiről is tudomást szerezhettem. E példányok a következők: a kolozsvári volt unitárius kollégium 4, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 1, a gyulafehérvári Batthyány Könyvtár 1 és a bécsi Nationalbibliothek 1 példánya. E példányokban ugyanazok a vízjegy-típusok találhatók és körülbelül ugyanolyan elhelyezkedésben, mint az általam látott 12 hazai példányban. Ezek az újabb adatok tehát még jobban megerősítik megállapításaimat.

voltak. A könyvecske füzetbeosztása különben a következő: [2] A⁸ B⁴ C⁴ D⁴ EF (vagy FE)⁴ G⁴ H⁴ I⁴ K⁴ L⁴ M². Amint látható, az A-füzetet teljes ívre nyomtatták, míg a többiek félvívesek, nem számítva a könyv elején és a végén levő két-két levelet. A félvíves füzetek vizsgálatánál nem várhatjuk egymás után ugyanazon ív két felét, mert hiszen az ívek felezésével azok általában végleg elszakadnak egymástól, és különböző példányok azonos jelű füzetébe kerülnek. Ebből érthető, hogy miért következhetnek egymás után vízjegy nélküli füzetek. Unikumunk papirosai különben három esetben is bizonyítják, hogy különböző ívekből való félvívesek kerülnek egymás mellé. A D- és az EF-füzetben ugyanazon vízjegy-típusnak láthatjuk egy-egy példányát, amiből az következik, hogy e két félvíz két különböző ívből való, mert az ívnek mindig csak az egyik felén volt vízjegy. Másik felüket azonban hiába keressük a szomszédos C- és G-füzetekben. Ez utóbbi füzetek papirosai ugyanis jóval vastagabb, durvább és drapp színű papirosok, szemben a D- és az EF-füzet vékony, finom és még ma is fehér papirosaival, nem is beszélve a keresztbordaák térközeinek eltéréseiről. Hasonló az eset az L-füzetnél is. A félvíves nyomtatás e példány papirosainak meghatározását megnehezítette, bár elméletileg meg is könnyíthette volna, ha példányunkba történetesen több vízjegyes felű félvíz került volna, mint ahogy ilyen példányok valószínűleg voltak is. Így a megtalált vízjegyek csak 16 levélről adnak közvetlen felvilágosítást.

Mint hogy a papirosok kétharmad részén nincsen vízjegy, egyéb szempontokból is meg kellett vizsgálnunk ezeket a papirosokat. Tanulmányoznunk kellett vastagságukat, színüket, vízszintes bordázatukat és keresztborda-távolságaikat. Így sikerült meghatároznunk az L-füzet papirosát, amely ugyanúgy vékony, áttetsző és fehér, mint a D- és az EF-füzeté, keresztborda-távolsága ugyancsak átlag 33 mm, mint emezeké, vízszintes bordázata is ugyanolyan sűrűségű, vagyis 20 borda kb. 20 mm szélességű teret foglal el.

A többi vízjegy nélküli papirost vizsgálva megállapítottuk, hogy azok — az előbbiekkal szemben — mind vastag, át nem tetsző, drapp színű papirosok, s a bordázatuk néhol egészen elmosódó. Talán éppen e minőségük miatt nem sikerült sehol vízjegy nyomat felfedeznünk rajtuk, még a teljes A-íven sem. E papirok nagyjából megegyezni látszanak a vízjegyek által meghatározott H- és K-füzetek papirosaival, mind vízszintes bordázatuk sűrűsége (20 borda kb. 20 mm), mind keresztborda-távolságuk (35—38 mm), mind pedig vastagságuk és színük tekintetében. Mindezek ellenére sem állíthatjuk azonosságukat, főleg a teljes egészében itt levő A-ív miatt, amelyen nem sikerült vízjegyet felfedeznünk. Márpedig ha ezen valóban nincsen vízjegy, akkor semmiképpen sem azonosítható vízjegyes papirossal. Csak arra az esetre tartható fenn az azonosság lehetősége, ha a papír mégis vízjegyes volna, és csupán a vastagsága és sötét színe miatt nem látszanék a vízjegy. A félvíves füzetekben levő többi vastag papirost illetőleg mindenestre nagyobb a valószínűsége az azonosságnak. Így e könyvecske papirosait az előbbi fenntartásokkal két vízjegy-típus köré sorozhatjuk: az egyik csoportba 12 levél tartozik, a másikba 36. Az első csoportbeliek összetartozása bizonyos, a második csoportba tartozókból viszont 28 levél eredete bizonytalan. Lássuk most már a vízjegyeket.

Az első csoportba tartozó papirosok vízjegye: kör, fölötte hatágú csillaggal (I. tábla, 1. kép).⁸ BRIQUET csupán annyit állapít meg erről a vízjegy típusról, hogy

⁸ BRIQUET: *i. m.* (a továbbiakban: Br.) 3120. ábra és az I. köt. 212. lapján a 3119—3123. csoportra vonatkozó megállapítások.

valószínűleg olasz eredetű. Ha összehasonlítjuk ezt BRIQUET horgonyos vízjegyeinek egyik csoportjával, rokonságuk azonnal szembetűnik. A körbe rajzolt és fönt csillaggal díszített horgonyos vízjegyek közt van két olyan is, amely mind nagyságra, mind vonalvezetésre nézve nagyon közel áll a mi vízjegyünkhöz, s a mienk lényegében csak annyiban tér el ezektől, hogy a kör itt üres.⁹ Ezek a horgonyos vízjegyek velencei eredetűek, amit nemcsak BRIQUET megállapítása, hanem felhasználási adataik is igazolnak: az egyik Páduában, a másik Veronában, tehát mindkettő a velencei köztársaság területén került felhasználásra. A csillag különben is velencei eredetre vall. Mindezek alapján a mi vízjegyünk is lehet velencei eredetű. Unikumunkban kétszer fordul elő: az EF-füzetben tisztán és a D-füzetben homályosan. Amint már az előzményekből látható, ide tartozik a vízjegy nélküli L-füzet négy levele is. Unikumunkban így 12 levélnyi szöveg van erre a papírra nyomtatva.

A másik csoportba sorozott papirosaink vízjegye: ökörfej, szemek nélkül, a szarvak közt egy felfelé nyúló vonallal, amelyet fönt egy ferde vonal keresztez (III. tábla, 2. kép). A szemek nélküli ökörfejes vízjegyek — BRIQUET megállapítása szerint¹⁰ — majdnem kivétel nélkül németek, közelebből pedig az a típus, amelyhez a mi vízjegyünk tartozik,¹¹ nagyobbrészt ravenburgi¹² (Württemberg). Ebből, a változatokban nagyon is gazdag csoportból — ti. a szemek nélküli ökörfejes vízjegyekből — majdnem 200 típust gyűjtött össze BRIQUET, de művének korlátozott terjedelme miatt — sajnos — csak 41-et közölhetett. Talán éppen ezért nem határozható meg tökéletesen a mi vízjegyünk sem. Az ide tartozó papirosokat BRIQUET több szempontból is jellemzi. Általában elég közönséges minőségűeknek tartja őket, sok köztük a szürkés színű. A mienk szintén durva minőségű és erősen drapp árnyalatú, eredetileg valószínűleg szintén szürkés papiros, amilyennek BRIQUET a saját papirosait mondja („grisâtre”). Papirosunk sötét színe különösen szembetűnő a szép fehér, velenceinek tartott papír mellett. A papiros ívmérete szintén megfelelni látszik a BRIQUET által megadott méreteknél, bár a méreteket egy nyolcadrétű, körülvágott könyvnl csak egészen hozzávetőlegesen lehet megállapítani. A bordasűrűségben kisebb eltérés észlelhető, amennyiben a mi papirosunkon 20 borda kb. 20 mm-t foglal el, míg BRIQUET minket érdeklő tíz vízjegyen 23—30 mm-t. E kisebb jelentőségű eltérés mellett inkább az a tény késztet óvatosságra, hogy ezt a ravenburgi eredetű formát állítólag sok helyen utánózták. 1544-ben ugyanis, amikor Ravensburg városi tanácsa megrótt a joghatósága alá tartozó papírkészítőket a papiros silány minősége miatt, ezek azzal védekeztek, hogy mindenütt gyártanak ökörfejes papírt, tehát nem felelhetnek minden ökörfejes papírért, s ezért új vízjegy engedélyezését kérik, amit aztán meg is kaptak.¹³ Papirosunk minden valószínűség szerint német, mégpedig bizonyára délnémet papírmalomból kerülhetett ki, talán éppen ravenburgi gyártmány. Ez a vízjegy kétszer fordul elő unikumunkban, mégpedig két hasonló változatban: a H- és a K-füzetben. Amint az előzmények-

⁹ BR. 485. és 527. ábra és a vonatkozó jegyzetek (I. köt. 40., 42—43. l.). Az 527. ábrának mellékjele is van.

¹⁰ I. m. IV. köt., 716. l.

¹¹ BR. 15 228—15 269.

¹² BR. IV. köt. 762—763. l.

¹³ BR. i. m. IV. köt. 763. l. és HÖSSLE, Friedrich von: *Württembergische Papiergeschichte*. Biberach a. d. Riss, [1926].

ben már láttuk, lehetséges, hogy ide tartozik unikumunk 28 vízjegy nélküli levele is, s így összesen 36 levél, vagyis e példány háromnegyed része délnémet papíros felhasználással készült, szemben a csupán egynegyed résznyi velenceinek tartott papírossal.

Az *Új Testamentum* papírosainak a vizsgálata e nyomtatvány nagyobb terjedelme és 12 magyarországi példánya alapján természetszerűleg több eredményre vezetett. Hazai példányainkban 18 fő vízjegy-típus változatai fordulnak elő. Az egyes papírosfajtáknak a különböző példányokban való eloszlása nagyon hasonló egymáshoz. Ezért könnyen vonhatunk le az egész kiadványra érvényes általános következtetéseket. Így megállapítható, hogy a kötetnek több, mint a fele úgynevezett *P-papír*ra van nyomtatva.

A gótikus és a latin P-betű változatai már a XIV. század elejétől fogva láthatók olasz, majd nemsokára francia papírosokon, a XV. századtól kezdve pedig már Németországban is használják ezt a közkedvelté vált márkát, amely eredetileg valószínűleg egy olasz papírgyártó nevének a kezdőbetűje volt, később azonban már senki sem tudta, mit jelent, csak a megbecsült minőség jelét látta benne.¹⁴ A mi P-papírosaink ötféle változatot mutatnak: van négy gótikus és egy latin P-betűs papírunk (*II. tábla*). A latin P-n és az egyik gótikuson semmi más jel nincsen, a másik három vízjegyen viszont különböző tartalmú pajzsok nyugszanak a betű fején. Az egyiknek a pajzsában horgony van, fent, a horgony szárának a végén András-keresztrel, a másikéban egy háromlábú bak, amelyhez fönt ugyancsak András-keresztrel ellátott szár kapcsolódik, a harmadiknak a pajzsában pedig egy S-betű látható. Ezek a P-papírok nyomtatványunkban részben egymással összekeveredve, részben egymás mellett is megtalálhatók, amiből az következik, hogy a nyomtatás idejében nagyjából egy csomóban voltak, tehát együtt, azonos minőségű papírként kerültek a nyomdához attól a kereskedőtől, akitől NÁDASDYÉK a papírt beszerezték.

P-papírjaink végső forrását keresve, kutatásaink számai Bajorországba, közelebbre a Svábföldre vezettek. Így a horgonyos pajzsos ellátott P-betűs vízjegyet augsburginak tartjuk. Ez a pajzs ugyanis már ismeretes a vízjegy-irodalomban más kombinációkban: egyszer az Augsburg címerét ábrázoló fenyőtobozhoz,¹⁵ egy másik esetben pedig az Augsburgra utaló A-betűhöz kapcsolódva jelenik meg.¹⁶ Ezenkívül önállóan is előfordul, mégpedig egyik változatában olyan papíroson, amelyet Augsburgban, 1530-ban használtak fel.¹⁷ Így joggal feltehetjük, hogy a P-betűs kombináció esetében is augsburgi vízjeggyel van dolgunk, hiszen az említett augsburgi felhasználás még megerősíti előbbi érveinket: egy papírgyártó központban természetesnek tarthatjuk, hogy saját papírost használtak.

Ezzel a határozottan augsburgi papírossal keveredik nyomtatványunkban az S-betűs pajzsos ellátott P-papírosunk.¹⁸ Az S-betű magyarázata ismeretlen, s így meg kell elégednünk azzal a feltevessel — amelyet az augsburgi papírokkal való keveredettségre alapítunk —, hogy talán ez a papírosunk is délnémet eredetű.

¹⁴ BR. i. m. III. köt. 454. sk. 1.

¹⁵ BR. 2125.

¹⁶ HÖSSLE, Friedrich von: *Bayerische Papiergeschichte*. Der Papier-Fabrikant 1926. 118. l., 215. ábra.

¹⁷ BR. 9908.

¹⁸ BR. 8855.

S-betűs mellékjelű papirosunk keveredik továbbá nyomtatványunkban a mellékjel nélküli, egyszerű gótikus P-papírjainkkal. Ez az egyszerű P-papír igen gyakori volt ebben az időben. Bajorországban, Ausztriában és Magyarországon egyaránt használták.¹⁹ Valószínűleg több papírmalom is készített ilyen vízjeggyel ellátott papirost. BRIQUET felhasználási adatai között három nagy papírgyártó központ neve is szerepel: Augsburg, Kempten és Memmingen. Ebből ismét az következik, hogy mivel ezeken a helyeken valószínűleg elsősorban saját papírt használtak, mind a három helyen gyártottak is ilyen papirost. Habár vízjegyüket pontosan lokalizálni nem is tudjuk, annyi bizonyos, hogy bajorországi gyártmány vízjegye.²⁰

Negyedik P-betűs típusunk, amelynek a pajzsában háromlábú bak látható, fölötte András-keresztrel, valószínűleg szintén erről a vidékről származik,²¹ mégpedig talán Kaufbeurenből. Ugyanez a pajzs megtalálható ugyanis ökörfejhez kapcsolva egy olyan papiroson is, amelyet Kaufbeurenben használtak fel 1546-ban.²² Mindenesetre bajor vízjegy.

Utolsó, latin P-betűs típusunk — sajnos — teljesen ismeretlen. Egyetlen vízjegyet találtunk csak, amelyhez némileg hasonlítható, s ez egy K-betűs címerpajzzsal ellátott latin P: ez pedig minden valószínűség szerint kempteni papiros márkája.²³ Hasonlóságuk azonban nem elég nagy ahhoz, hogy a mienket is kempteninek tarthassuk.

A XVI. században az alpesi országokban különös kedveltségnek örvendett a *pajzsos papiros*, az úgynevezett „schiltl-papier”. Bécsben is híres és kelendő volt a kaufbeureni mestereknek ez a kitűnő terméke, amelynek márkájául a város címerét használták fel.²⁴ Magyarországon is szívesen vásárolták. Ebbe a kategóriába tartozik — bár kaufbeureni eredete egyáltalában nem bizonyos — a mi nyomtatványunkban a különböző példányokban 7–8 ívvel szereplő pajzsos papír is, amelyen egy kisméretű pajzsban egy ferde pólyával elválasztott két mező mindkét felében egy-egy négyágú csillag vagy András-kereszt látható (*III. tábla, 1. kép*).²⁵ E papirosoknak mellékjegye is van az ívek sarkában: egy kis háromlevelű lóhere.²⁶ Vízjegyük csak annyiban tér el a megállapítottan kaufbeureniektől, hogy a mienken a csillagoknak nem hat, hanem négy águk van, és hogy a vízjegyet mellékjegy is kíséri. Ami a csillagok négyágú voltát illeti, meg kell jegyeznünk, hogy ismeretesek olyan kaufbeureni vízjegyek is, amelyek a csillag vagy a csillagok olyan eredetileg négyágú csillagoknak is értelmezhetők, amelyek egy szárra vannak tűzve s ezért látشانak hatágúaknak.²⁷ Meg kell még említenünk azt is, hogy egy kaufbeureni vízjegyen szintén feltűnik a lóhere, de ott már nem mellékjegyként, hanem mint díszítő motívum, a kígyó fején.²⁸ A lóherés és ahhoz hasonló mellékjegyek

¹⁹ BR. 8564.

²⁰ BR. i. m. III. köt. 459. l.

²¹ BR. 8791.

²² BR. 15 353.

²³ BR. 8849 és a 469. lapon levő megjegyzés.

²⁴ BR. 1008–1014. L. még THIEL, Viktor: *Geschichte der Papierzeugung im Donauraum*. Biberach a. d. Riss, 1940. 22. l.

²⁵ BR. 1015.

²⁶ A mellékjegyről BRIQUET nem tud. Lehet, hogy elkerülte a figyelmét.

²⁷ HÖSSLE, Fr. von: *Bayerische Papiergeschichte*. Der Papier-Fabrikant, 1926. 238–239. l.: 267., 268. és 270. ábra. — Vannak különben öt- és hétágú csillagokkal ellátott kaufbeureni címerpajzsos vízjegyek is. L. uo. 239–240. l.: 273., 275. és 276. ábra.

²⁸ BR. 1014.

általában olasz papirosokon láthatók, nagyobbbrészt betűkkel kombinálva, amire az olaszországi, főleg pedig a velencei papírmalmok esetében volt szükség, hogy meg lehessen különböztetni a sok különböző gyár portékáit.²⁹ A mi vízjegyünknel két valószínű lehetőséget látunk: vagy olasz papirossal van dolgunk, amit a mellékjegy alapján joggal gondolhatunk, vagy pedig délnémet, talán éppen kaufbeureni papirossal. Az utóbbi esetben arra gondolhatunk, hogy a lóherét olasz mintára alkalmazták mellékjegyül a német papírgyártók. Sajnos, a kérdést nem áll módunkban eldönteni.

Nyomatványunk vízjegyei között még egy másik városi címer képe is megtalálható, a felsőbajorországi Schrobenausen városka címeréé: egy vágással kettéosztott címerpajzs, alul az óbajor rutás címerrel, felül koronás medvefej-jel (*III. tábla, 4. kép*).³⁰ Ez a papirosunk tehát, amelyből néhány ív van példányainkban, pontosan megállapítható helyen, a schrobenauseni papírmalomban készült, mégpedig valószínűleg az idősebb Martin LANG működése idején (1535–1579).³¹

Nyomatványunk hat íve *H*-betűt ábrázoló vízjeggyel van ellátva (*III. tábla, 3. kép*). Erről a papirosról — sajnos — nem tudunk biztos meghatározást adni, mert ezzel teljesen egyező típust sem BRIQUET-nél, sem más vízjegytudományi szakmunkában nem találtunk. Van azonban egy valószínűnek látszó feltevésünk. BRIQUET-nél szerepel egy nagyságra és vonalvezetésre is igen hasonló, *H*-betűt ábrázoló vízjegy három variációban,³² amely jóformán csak annyiban különbözik a mienktől, hogy annak a keresztvonalából egy kis kereszt nyúlik felfelé, míg a mienken egy félkör alakú kidudorodás látható. A hasonlóságot még fokozza az, hogy a mi *H*-betűnk is — elég szokatlan módon — fekvő helyzetben van, ugyanúgy, mint az egyik BRIQUET-változat. A három variáns eredetéről csak annyit mond BRIQUET, hogy németek, mégpedig talán salzburgiak. MITTERWIESER viszont ezeket a típusokat az Innviertelben levő Braunau papírmalmához kapcsolja,³³ ami tulajdonképpen csak pontosabb lokalizálása BRIQUET feltevésének, aki a Braunau szomszédságában levő Salzburg vidékét gyanította vízjegyei származási helyének. A hasonlóságok alapján feltehető, hogy a mi papirosaink is braunauiak, ami pedig azt jelenti, hogy bajorok. Braunau ugyanis 1778-ig bajor terület volt, s csak azóta tartozik Ausztriához.

Lássunk most három olyan vízjegyet, amelyeknek az eredetét egészen más vidéken sejtjük. Ezek nyomtatványunk nyolc egymás után következő ívéen, több változatban láthatók: öt íven egy *medvé*s (*IV. tábla, 1–2. kép*),³⁴ utána egy íven egy diadémós *koronás* (*V. tábla, 1–3. kép*),³⁵ majd végül két íven egy *ökörfejes* vízjegy (*IV. tábla, 3. kép*),³⁶ ahol az ökörfejen keresztre

²⁹ BR. 514, 513, 518, 589, 2557.

³⁰ BR. 2233. A vízjegy címerében levő állatfej önmagából közelebről nem határozható meg, de a heraldikai előírás szerint medvefejnek kell lennie. L. SIEBMACHER'S *Grosses und allg. Wappenbuch*, I. Bd., 4. Abt. (Städtewappen), 45. Tafel és 23. lap.

³¹ HÖSSLE, Friedrich von: *Bayerische Papiergeschichte*. Der Papier-Fabrikant, 1924. 294. l.

³² BR. 8235, 8236, 8238.

³³ MITTERWIESER, Alois: *Frühere Papiermühlen in Altbayern... Gutenberg-Jahrbuch*, 1933. 12. l. Ua.: *Die alten Papiermühlen von Landshut an der Isar und Braunau am Inn*. Gutenberg-Jahrbuch, 1939. 36. l.

³⁴ BR. 12 371.

³⁵ BR. 4996 és 4982.

³⁶ BR. 15. 441.

csavarodó kígyó látható. E vízjegyek eredetét BRIQUET — sajnos — nem tudta meghatározni. A magunk részéről csupán egy feltevessel remélünk közelebb jutni a kérdés megoldásához.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk, hogy BRIQUET mind a három vízjegy-típusból ismer IG-monogrammal ellátott változatot.³⁷ A két betűből álló monogramok általában a papírmalmos nevét jelölték, mégpedig főleg olyan vidékeken, ahol sok papírmalom volt, s azt a célt szolgálták, hogy az egyes malmok termékeit — amelyek közös vízjegyábrákat használtak — megkülönböztessék egymástól. Ez volt a szokás például a velencei köztársaság területén, és ezt a gyakorlatot követte többek között Elzász-Lotharingia is. Minthogy a mi három vízjegyünk közül csak a medvés típus két változatán és a koronás vízjegy egyik változatán van meg az IG, illetve a GI monogram, nem állíthatjuk, hogy ökörfejes típusunk és koronás vízjegyünk más változatai is ugyanabból a papírmalomból kerültek ki. Azt azonban igen valószínűnek tartjuk, hogy azonos vidékről származnak. Az IG-monogram eredetét nyomozva azt találjuk, hogy ez a betűkombináció még más vízjegyekhez kapcsolódva is előfordul. Ezeknek eredete nem ismeretes ugyan, de a papirosaik felhasználási adatai egy-egy esetben arra mutatnak, hogy valószínűleg Elzász-Lotharingiában készültek. Így például megtaláljuk ezt a monogramot egy olyan P-betűs papíron, amelyet a lotharingiai Remiremont-ban (Vosges département) használtak fel 1538-ban.³⁸ Ugyancsak IG-monogram látható egy birodalmi alma mellékjeként, amelynek papirosára a lotharingiai Epinalban (dép. Vosges) 1537-ben írtak.³⁹ Egy harmadik hasonló monogram — amely ugyan inkább IC-nek olvasható — az elzászi Cernay sur la Thour címere mellett szerepel mellékjeként.⁴⁰ Megerősíteni látszik feltevésünket az is, hogy medvés vízjegyünk hasonlít a határozottan lotharingiai, kürttel ellátott medvés típusokhoz,⁴¹ továbbá ökörfejes vízjegyünk is mutat némi hasonlóságot egy kürttel ellátott, BRIQUET szerint valószínűleg lotharingiai vízjegyhez.⁴² Megjegyzendő még az is, hogy koronás vízjegyünk A-monogramos változatához nagyon hasonló vízjegyekkel kapcsolatban BRIQUET az A-betűben a lotharingiai archesi (Vosges département) papírmalom kezdőbetűjét gyanítja.⁴³ Mindezek alapján feltehető tehát, hogy a mi medvés, koronás és ökörfejes vízjegyeink szintén Elzász-Lotharingiából származtak.

A medvés vízjegyek tárgyalása során még egy másik medvés vízjegyről is meg kell emlékeznünk, amely nyomtatványunknak csupán három példányában és azokban is csak egy-egy íven fordul elő (*V. tábla, 4. kép*). Az előbbiekhöz hasonlóan ez is menő medvét ábrázol, de míg ott a menő medvéhez képest

³⁷ Br. 12 371, 4995–96 és 15 439.

³⁸ Br. 8862.

³⁹ Br. 2975.

⁴⁰ Br. 2289.

⁴¹ Br. 12 356–67 s ezek közt főleg a 12 361. számú vízjegy.

⁴² Br. 15 427.

⁴³ Br. 4977–81. számú csoport, II. köt. 299. l. — A mi A-betűs vízjegyünk — amelyet BRIQUET valószínűleg tévedésből ez után a csoport után külön regisztrál (4982.) — szintén ismeretes lotharingiai felhasználásban, még hozzá két esetben is (Epinal, 1538–39 és Epinal, 1546). Ez szintén a lotharingiai eredet valószínűsége mellett szól. — Az M-betűs mellékjellel ellátott ökörfejes vízjegyünkkel kapcsolatban BRIQUET felveti azt a lehetőséget, hogy az M-betű esetleg Memmingen városra is vonatkozhatik, ezt azonban annyira óvatosan teszi, hogy szinte mentegőzik miatta. A magunk részéről nem hisszük, hogy itt erre kellene gondolni. (L. Br. i. m. IV. köt. 770. l.)

az ív a szokásosabb vízszintes helyzetben áll, addig itt függőleges. Ennek a vízjegynek — sajnos — semmi olyan sajátossága sincs, amelynek az alapján valamely ismert típushoz hozzákapcsolható volna, s így gyártási helye egyelőre nem állapítható meg. Amint ismeretes, medvés vízjegyet először a Bern közelében levő Thal községbeli papírmalomban használtak, ahol a medve Bern város beszélőcímerére utalt.⁴⁴ A berni papirost hamarosan nagyon megkedvelték mindenütt, és ezért utánozni is kezdték, először Bázelen, Lotharingiában és Szavojában, később másutt is. Az utánzások miatt Bern város tanácsa több ízben panaszt is emelt az illetékes hatóságoknál, de — úgy látszik — nem sok eredménnyel, mert a berniek végül is kénytelenek voltak a teljes városi címert, a pajzsban elhelyezett medvét alkalmazni vízjegyük, amelynek az utánzásához már nagyobb merészség kellett volna.⁴⁵ Az egyszerű medvés papír, az ún. „Bärenpapier” utánzása mind általánosabbá vált, úgyhogy számos papírmalomban, különböző vidékeken készítették, az előbb említetteken kívül Dél-Németországban is.⁴⁶ A mi vízjegyükről annyit megállapíthatunk, hogy semmi esetre sem berni. Egy valószínűleg Genf-vidéki típushoz némi hasonlóságot mutat ugyan, de nem hasonlít hozzá annyira, hogy odakapcsolhassuk.⁴⁷ Lehetséges, hogy elzász-lotharingiai, mint amilyenek másik típusunkat sejtjük, de az is lehetséges, hogy valamely délnémet papírmalom terméke.

Vízjegyeink következő csoportját a *kulcsos* vízjegyek képezik. Nyomatványunkban négyféle kulcsos vízjegyet találtunk, amelyeknek mindegyike két keresztbe tett kulcsot ábrázol, részben pajzsban, részben anélkül (*VI. tábla*). Ezek a vízjegyek közös eredetűek: egyrészt alakbeli hasonlóságaik, másrészt az egyes példányokban váltakozó előfordulásuk — amelyből arra lehet következtetni, hogy a nyomtatás idején össze voltak keveredve egymással — arra mutat, hogy ha nem is azonos papírmalomból, de mindenesetre ugyanazon vidékről származnak. Nyomatványunk egy-egy példányában átlag 6—7 ívet találtunk ezekből a papirosokból. A keresztbe tett két kulcs több városnak és számos egyházi szervnek volt a címere. HÖSSLÉ éppen ezért óvatosságra int a kulcsos vízjegyek meghatározásával kapcsolatban.⁴⁸ Ez a figyelmeztetés azonban a mi esetünkben nem jelenti azt, hogy számtalan lehetőséget kellene figyelembe vennünk. A sárvári nyomda szempontjából ugyanis csak olyan papírmalmokra gondolhatunk, amelyekben nagyobb mennyiségben és exportra is gyártottak papirost. A mi szempontunkból számbavehető, ilyenfajta kulcsos vízjeggyel ellátott papírokat készítő malmok ebben az időben csak három helyen voltak: Regensburgban, az akkori sziléziai Legnicában és a lengyel Poznanban. Lássuk most, mit mutatnak e három város papirosai a mi kulcsos vízjegyeinkhez viszonyítva.

BRIQUET 14 regensburgi kulcsos vízjegy-típust ismer a XVI. századból.⁴⁹ Ezek formái azonban nem mutatnak rokonságot a mieinkkel, de különben is egy kivételével⁵⁰ — amelynek egyes változatait 1541-ben felhasznált papirosokról ismerjük, — mind későbbi felhasználásúak. A regensburgi papírmalom

⁴⁴ BR. i. m. III. köt. 614. l. és I. köt. 88. l.

⁴⁵ BR. 1056—1072.

⁴⁶ BR. i. m. III. köt. 615. l.

⁴⁷ BR. 12 329—330.

⁴⁸ HÖSSLÉ, FR. von: *Bayerische Papiergeschichte*. Der Papier-Fabrikant, 1924, 389l.

⁴⁹ BR. 1138—1150, 8758.

⁵⁰ BR. 1138.

1539-ben létesült⁵¹, és így korainak látszik, hogy a malom már akkor vagy legkésőbb a következő évben négy különböző típusú kulcosos vízjeggyel ellátott papírost szállított volna Bécsbe, amelyre aztán Magyarországon mindjárt nyomtattak volna, akkor, amikor az első regensburgi papirosra nyomtatott regensburgi nyomtatvány csak 1541. április 13. után jelent meg, s amelynek nyomtatása tárgyi okból nem is kezdődhetett el korábban ennél az időpontnál.⁵²

Legnicában 1535-ben alapítottak papírmalmot,⁵³ Poznanban pedig már a XVI. század elejétől fogva volt papírgyártás.⁵⁴ Legnicai papirosok felhasználásáról 1539-től kezdve hiteles adataink vannak: a sziléziai sasos címerrel kombinált kulcosos városi címert ábrázoló vízjegyekkel ellátott papirosok.⁵⁵ A BRIQUET által poznaninak tartott vízjegyek eredete azonban éppen a minket érdeklő időben nem látszik bizonyosnak.⁵⁶ Egy 1539–40-ben, Poznanban felhasznált papirosokon levő, BRIQUET szerint poznani vízjegy-típust ugyanis HÖSSLÉ legnicainak tart.⁵⁷ Ez a vízjegy éppen abban az időben került felhasználásra, amikor Poznanban BRIQUET szerint is használtak Legnicából importált papírost.⁵⁸ Ez némileg megerősíteni látszik HÖSSLÉ állításainak helyességét. Ha pedig HÖSSLÉnek igaza van, akkor joggal kételkedhetünk más, ez idő tájt felhasznált és ide sorolt kulcosos vízjegyek poznani eredetében is, lehetségesnek tartva, hogy némely ide sorolt vízjegy — lengyelországi előfordulása ellenére (Poznan, Gniezno) — ugyancsak legnicai eredetű. Minthogy a HÖSSLÉ által legnicainak minősített vízjegyen csupán két kulcs van a címerpajzsban, a sas nélkül, meg kell állapítanunk azt is, hogy ha HÖSSLÉ nem téved,⁵⁹ a sziléziai sas nem elmaradhatatlan tartozéka a legnicai vízjegyeknek. Mindezekből az következik a mi számunkra, hogy vízjegyeink eredetét nemcsak Poznanban, hanem Legnicában is kereshetjük.⁶⁰ Pontosabb eredményre azonban — sajnos — egyelőre nem juthattunk, mert sem a legnicai, sem a poznani, de más kulcosos vízjegyek vizsgálata során sem találtunk olyan hasonlósági elemeket, amelyeknek az alapján a mi vízjegyeinket lokalizálni tudtuk volna.

⁵¹ Br. i. m. I. köt. 94. l.

⁵² SCHOTTENLOHER, Karl: *Das Regensburger Buchgewerbe im 15. und 16. Jahrhundert*. Mainz, 1920. 29. l. (Veröffentl. d. Gutenberg-Gesellschaft, 14–19.)

⁵³ Br. I. köt. 94. l.

⁵⁴ Br. II. köt. 242–243. l.

⁵⁵ Br. 1151–57.

⁵⁶ A Br. 3904, 3890 és 3891. sz. vízjegyeivel ellátott papirosok 1532–1540 között kerültek felhasználásra. BRIQUET többi poznaninak tartott vízjegye (3905–3909.) már később, 1569–1600 között felhasznált papirosokról való.

⁵⁷ Br. 3904. HÖSSLÉ, Fr.: *Alle Papiermühlen der Provinz Schlesien*. Der Papierfabrikant, 1935. 358. l.

⁵⁸ Br. 1151. — Egyébként 1541–43-ban, 1546–48-ban, sőt az ötvenes években is használtak legnicai papírost Poznanban, de Lengyelország más városában is (Gniezno).

⁵⁹ Alfred SCHULTE, az újabb idők legkiválóbb német papírtörténésze († 1944), kénytelen volt megállapítani HÖSSLÉ-ről, hogy nagy érdemei mellett hibája, hogy adatai nem mindig megbízhatóak; különösen idősebb korában írt műveit kritikával kell használni. (*Papiermühlen- und Wasserzeichenforschung*. Gutenberg-Jahrbuch, 1934. 11–12. l.)

⁶⁰ Nem hagyhatjuk figyelmen kívül HÖSSLÉ-nek azt a megállapítását sem, amely a poznani papírhányra utal: „Die Provinz Posen hatte zu wenig Papiermühlen und daher allezeit Mangel an Papier...” (*Alle Papiermühlen der preussischen Provinzen West- und Ostpreussen mit Danzig auch Posen*. Der Papierfabrikant, 1934. 234. l.) Ilyen körülmények között lehet-e arra gondolni, hogy Poznan egy időben többféle papírt is készített volna kivitelre?

Vízjegyeink utolsó csoportját *körvonalas* vízjegyeink alkotják. Két ilyen típus szerepel nyomtatványunkban: egy birodalmi alma talpas kereszttel (*I. tábla, 2. kép*) és egy egyszerű körvonalas vízjegy vízszintes átmérővel és felfelé nyúló szárral, amely András-keresztben végződik (*I. tábla, 3. kép*).

A *birodalmi almát* ábrázoló vízjegy példányainkban átlag öt-öt íven fordul elő. BRIQUET nem ismeri ezt a típust, de közöl olyan vízjegyeket, amelyek némi hasonlóságot mutatnak a mienkkel. Vízjegyük talán ahhoz az észak-olaszországi csoporthoz áll legközelebb, ahol a talpas kereszt hosszú, kettős vonalú száron nyugszik.⁶¹ A hosszú szártól eltekintve, a kereszt formája, valamint a körvonalnak a szár felé nyitott volta rokonságra enged következtetni. A mi keresztünk talpának kissé virágszerű karéjozódása bizonyos fokig az egyik olasz vízjegnél is megfigyelhető,⁶² szemben egy más eredetű (lausitzi vagy csehországi) csoport ábráival,⁶³ ahol a kereszt talpai kifejezetten homorú hajlásúak. Összehasonlítható még vízjegyük azokkal a típusokkal is, amelyek a talpas kereszt egyvonalas száron nyugszik. A mienk ezek közül is leginkább azokhoz hasonlít, amelyek határozottan észak-olaszországiak.⁶⁴ BRIQUET félholdas vízjegyei között is találhatók birodalmi almás típusok, amelyek szintén hasonlítanak a mi vízjegyükhöz: ezeket ugyancsak észak-olaszországi, mégpedig velencei eredetűeknek tartja BRIQUET.⁶⁵ Mindezeknek az alapján a mi vízjegyüket is észak-olaszországinak tartjuk.

*András-kereszt*es körjeles vízjegyük szintén észak-olaszországi eredetűnek látszik. Ez a típus mindenesetre ott volt használatos, és nincs adatunk arról, hogy másutt is használták volna. A papíros, amelyet ezzel⁶⁶ és ehhez igen hasonló változatú vízjegyekkel⁶⁷ láttak el, igen kedvelt papírosfajta volt Olaszországon kívül is. Svájcban, Bajorországban és más németországi vidékeken, Ausztriában és Magyarországon is használták. Bizonyos változataiból különösen sokat találunk Tirolban. Az innsbrucki kancellária a XVI. század elején az ugyancsak tirolai Bozenből hozatott papírost, de — amint BRIQUET megállapítja — nem valószínű, hogy azt ott is gyártották volna. A bozeniek nyilván csak közvetítették az olasz papírost, amelynek eredetét BRIQUET valahol a Garda-tó partján sejtí, amely abban az időben a velencei köztársasághoz tartozott.⁶⁸ Ez a papíros tehát, amely nyomtatványunk példányaiban átlag 3—3 íven fordul elő, szintén Észak-Olaszországban, közelebből pedig talán szintén velencei területen készült.

Miután az egyes papírosfajtákkal részletesen foglalkoztunk, próbáljuk meg összesíteni megállapításainkat.

Az egyetlen példányban fennmaradt *Grammatica* papírosai mintegy háromnegyed részben délnémet eredetűeknek tekinthetők, egynegyed részben pedig határozottan olaszok, közelebből talán velenceiek. Az *Uj Testamentum* papírosainak a vizsgálata hasonló eredményre vezetett. Itt ugyanis megállapíthattuk, hogy a felhasznált papírosoknak több mint kétharmada

⁶¹ BR. 2992, 2997—98.

⁶² BR. 2992.

⁶³ BR. 3001, 3009—3010. Ehhez a csoporthoz tartozik még a 3000. sz. vízjegy is, ez azonban még kevésbé hasonlít a mienkhez, mert nem talpas kereszt van rajta, hanem sima vonalú latin kereszt.

⁶⁴ BR. 3039—51.

⁶⁵ BR. 5243—47.

⁶⁶ BR. 3077 és a hozzá tartozó csoport: 3069—77.

⁶⁷ BR. 3056—68.

⁶⁸ BR. I. köt. 210. l.

(68—77%) délnémet, mégpedig nagyjából bajor eredetűnek tekinthető. A fennmaradó rész viszont három különböző vidékről származó papírost tartalmaz. Az egyik csoportba tartozó papírosok olasz, mégpedig valószínűleg velencei eredetűek (8—16%), egy másik csoportot képeznek azok a papírosok, amelyek valószínűleg Elzász-Lotharingiából származnak (8—9%), egy harmadikat pedig azok, amelyeknek az eredetét illetően legkevésbé sikerült határozottabb eredményre jutnunk: ezek talán az akkori Sziléziában vagy Lengyelországban készültek (7%).

Papírosaink tehát mind külföldiek, mégpedig Közép-Európa több különböző vidékéről valók.

A papírosok eredetének vizsgálata után lássuk most már, miként kerülhettek ezek a papírosok Sárvárra. Maga az a tény, hogy az *Új Testamentum*-ban 18-féle vízjegy-típust találtunk, arra mutat, hogy nagykereskedőtől vásárolták a papírost, aki természetesen sokféle eredetű és minőségű árut tartott raktáron.⁶⁹ Ilyen nagykereskedők legközelebb Bécsben voltak. NÁDASDY és udvari emberei sokszor megfordultak Bécsben. NÁDASDY ekkor FERDINÁND király belső titkos tanácsosa és 1540-től kezdve országbíró volt, s így hivatalos teendői gyakran kötötték a császári városhoz. Háza is volt ott, amely nemcsak lakásra, hanem gazdasági célokra is be volt rendezve. Tudjuk, hogy igen kiváló gazda volt, aki állatot és gabonát szállított külföldre, és bornyagykereskedést is folytatott.⁷⁰ Ilyen körülmények között természetesen tarthatjuk, hogy a nyomdájával kapcsolatos beszerzések ügyében Bécsben jártak el emberei. Johannes SINGRENIUSSzal, a bécsi nyomdászatnak igen hírneves és ebben az időben egyetlen képviselőjével kapcsolatban állott a sárvári nyomda.⁷¹ Maga a SINGRENIUS-cég is foglalkozott papíreladással,⁷² tehát nem lehetetlen, hogy a sárvári nyomda talán éppen nála szerezte be papírszükségletét. Ez azonban csak egy lehetőség több más mellett.

Bécsben ekkor már hosszú múltra visszatekintő papírkereskedelem volt. A bécsi hivatalok helyben szereztek be papírosszükségletüket, azoknál a bécsi kereskedőknél, akik papíreladással foglalkoztak. Tudomásunk van arról, hogy a bécsi nagykereskedők papírost is tartottak raktáron. Viktor THIEL körülbelül erről az időről szólva Stephan SCHER, Leopold RAUCHENBERGER, Franz LACKNER és Hans REICHARDT nevét említi meg azok közül a nagykereskedők közül, akikről tudjuk, hogy papírost árusítottak. A nagykereskedőkön kívül még más helyen is lehetett papírost vásárolni. Három iparág foglalkozott mellékesen papíreladással: a könyvkereskedők, mint például Urban ALANTSEE és Paul STRASSER, a könyvnyomdászok, akik közül ekkor csak SINGRENIUS működött és végül a kártyafestők. A bécsi nagykereskedelem különben nemcsak a helyi szükségletet látta el, hanem a Magyarország felé történő kivitelről is gondoskodott.⁷³ NÁDASDYÉknak tehát nem okozhatott különösebb gondot a papíros beszerzése.

⁶⁹ Vö. BR. I. köt. 9. l.

⁷⁰ HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1953. 138. l.

⁷¹ L. SYLVESTER Jánosnak 1538. május 22-én NÁDASDY Tamáshoz intézett levelét: *Régi Magyar Költők Tára* II. 489—491. l. — A sárvári nyomdának SINGRENIUSSzal való kapcsolatairól érdekes újabb megállapításokat találunk SOLTÉSZ Zoltánné i. munkájában.

⁷² THIEL, Viktor: *Geschichte der Papiererzeugung im Donauraum*. Biberach a. d. Riss, 1940, 19. l.

⁷³ Uo. 19—20. l.

Bécs és Ausztria kezdetben majdnem kizárólag Olaszországból hozatott papirost. A XV. század közepétől kezdve azonban mindinkább kiszorítja ezt a délnémet kereskedők által behozott bajor és svábföldi papír. A XVI. század derekán már csak kevés olasz papíráru talál piacra Bécsben.⁷⁴ Ez a megállapítás a mi sárvári nyomtatványainkon is megfigyelhető. A *Grammatica*-ban csak egynegyed résznyi, az *Új Testamentumban* pedig legfeljebb 16%-nyi olasz papiros található, míg mindkét kiadvány nagyobb részét délnémet papiroson készült.

A sárvári nyomda papírvásárlásáról — sajnos — csak egy adatunk van, és az sem árulja el a beszerzés helyét. ABÁDI Benedek írja NÁDASDY Tamásnak 1541. május 29-én kelt levelében, hogy az *Új Testamentum* második részét, a teljes mű kiadása után, SYLVESTER Jánosnak Mihály nevű testvérével együtt ismét kinyomtatták a saját költségükön, 25 példányban. Erre a papírt SÁRKÁNY Antallal vétették meg.⁷⁵ Arra azonban már — sajnos — nem tér ki, hogy hol és kitől vásárolta meg SÁRKÁNY a papirost. Ha nem tudunk is tehát semmi közelebbit a sárvári nyomda papiros-vásárlásairól, annyit mindenesetre feltételezhetünk, hogy valamelyik bécsi kereskedőnél szerezték be a szükséges papirost.

Megállapításaink csupán a kezdetét jelentik azoknak a kutatásoknak, amelyeket a régi magyar papírtörténet terén folytatnunk kell. Hosszú és mélyreható vizsgálatokra van szükség ahhoz, hogy fényt derítsünk gazdaság- és művelődéstörténetünknek erre a területére, amelyre eddig oly kevés figyelmet fordított a magyarországi kutatás. A hazánkban felhasznált papirosok vizsgálata nemcsak papírbehozatalunk történetét fogja megvilágítani, hanem előre fogja vinni a régi magyar papírgyártás eddig még oly kevésbé ismert múltjának a feltárását is. Mindezek pedig elősegítik azt is, hogy a vízjegykutatás, mint segédtudomány, minél nagyobb segítséget nyújthasson a történetírásnak és az irodalomtörténetnek.

FAZAKAS JÓZSEF

JÓZSEF FAZAKAS : LES PAPIERS DE L'IMPRIMERIE DE SÁRVÁR-ÚJSZIGET

L'imprimerie de Sárvár-Újsziget jouait un rôle important dans la vie intellectuelle hongroise du XVIe siècle. Cette imprimerie était la première où l'on imprimait en hongrois dans notre pays. Elle enrichit la littérature hongroise de deux publications remarquables : une *Grammatica hungaro-latina* (1539) et un *Nouveau Testament* traduit en hongrois (1541), tous les deux oeuvres de Jean Sylvester.

La valeur d'un examen fait sur les papiers d'une imprimerie dépend du nombre d'exemplaires des imprimés auxquels le chercheur avait accès. En ce qui concerne notre imprimerie, la situation était bien favorable, puisque des deux produits subsistants de l'imprimerie, dont on ne connaît plus qu'environ 22 exemplaires, 20 exemplaires étaient accessibles.

Dans les papiers examinés se trouvent 20 types principaux de filigranes, dont 8 sont inconnus à Briquet. Quant à l'origine de nos filigranes, nous pouvons faire les constatations suivantes. Trois quarts des papiers de l'exemplaire unique de la *Grammatica* provinrent vraisemblablement de l'Allemagne du Sud et un quart de l'Italie, peut-être de la république de Venise. En ce qui concerne le *Nouveau Testament*, plus de deux tiers (68—77%) de celui-ci furent imprimés sur des papiers de l'Allemagne du Sud, surtout de la Bavière ; 8—16% sur papiers italiens, probablement de Venise ; les papiers d-

⁷⁴ Uo. 15—22. 1.

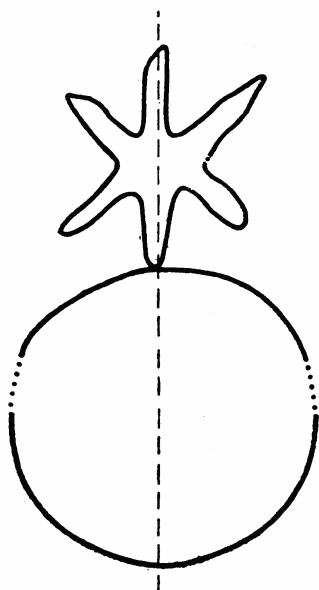
⁷⁵ Irodalomtört. Közlem. 1893. 93. 1.

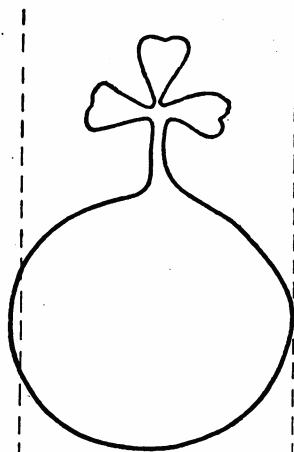
8—9% provinrent vraisemblablement de l'Alsace-Lorraine ; quant aux 7% du reste, on peut supposer qu'ils furent fabriqués dans l'ancienne Silésie ou bien en Pologne. Nos papiers sont donc tous d'origine étrangère et les lieux de leur fabrication se trouvent dans plusieurs régions de l'Europe Centrale.

En considérant le fait que dans les papiers du *Nouveau Testament* seul il y a 18 types principaux de filigranes en plusieurs variétés, on peut constater que notre imprimerie avait acheté les papiers nécessaires de quelque commerçant en gros. Le propriétaire de la typographie, Thomas N á d a s d y — conseiller royal et haut dignitaire de l'État (*judex curiae regiae*) — avait séjourné fréquemment à Vienne pour s'occuper d'affaires publiques et de ses propres affaires économiques. C'est là qu'il se fit procurer le matériel nécessaire lors de l'installation de son imprimerie. Le typographe Jean Singrenius, avec qui N á d a s d y était en relations suivies, s'occupait aussi de la vente de papier, et ainsi il est possible que c'est de lui que proviennent les papiers des imprimés analysés.

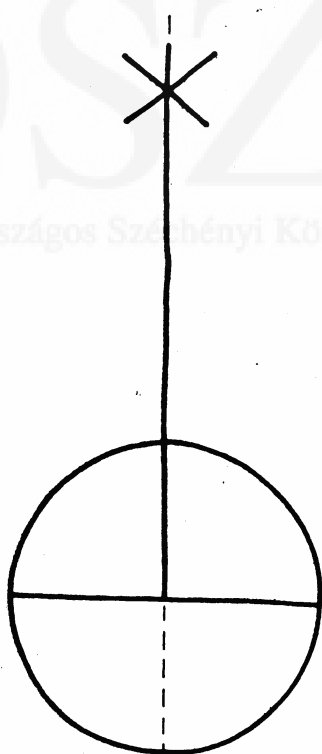
OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

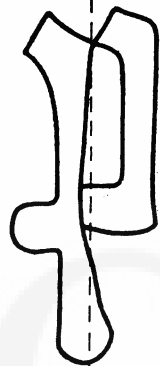
1

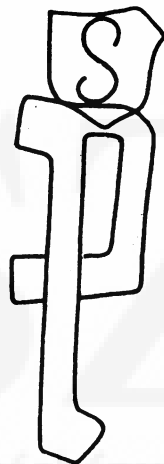
2

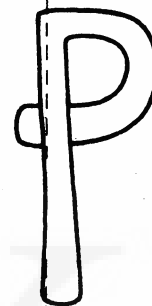
3

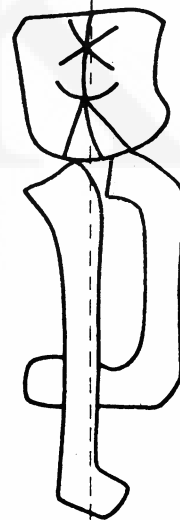
1

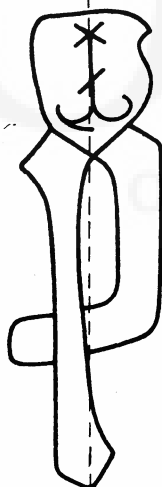
2

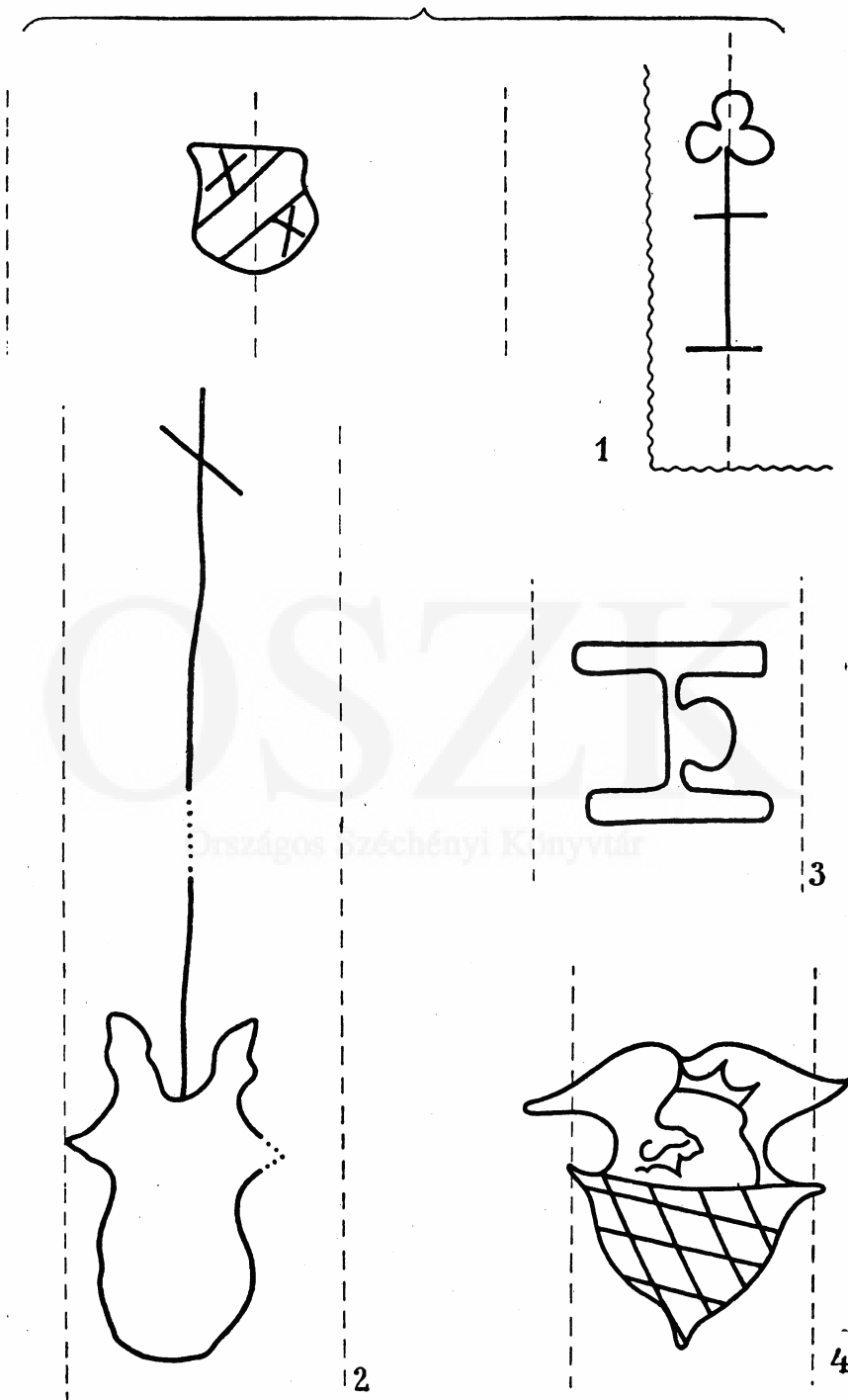
3

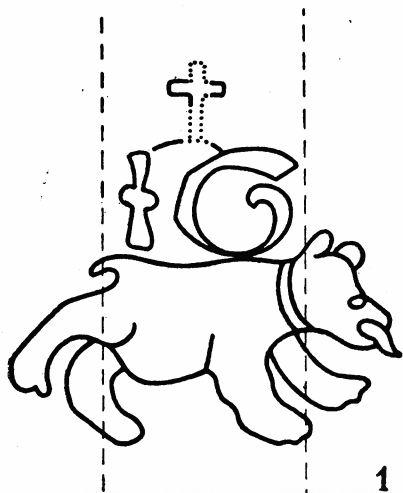

5

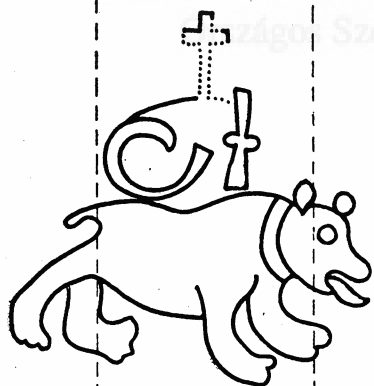

4

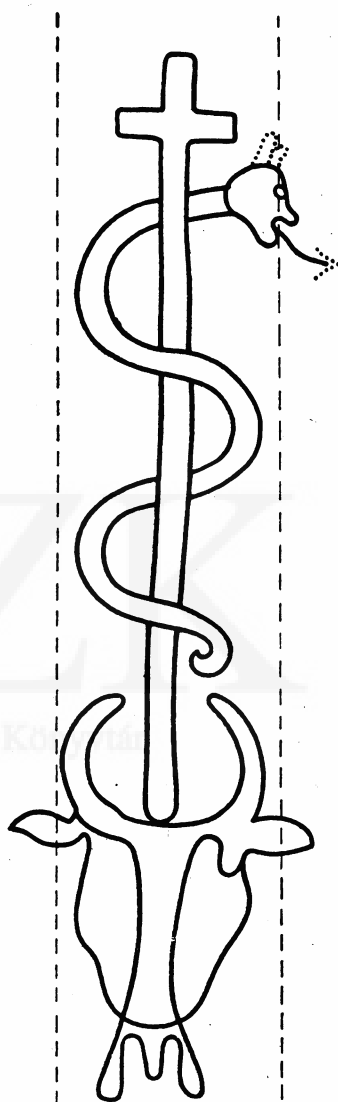

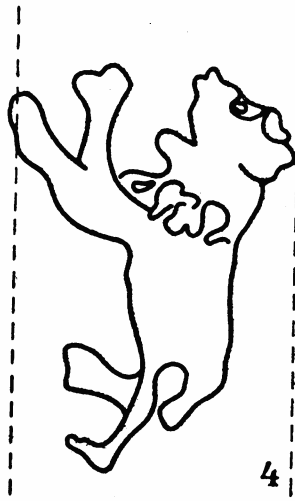
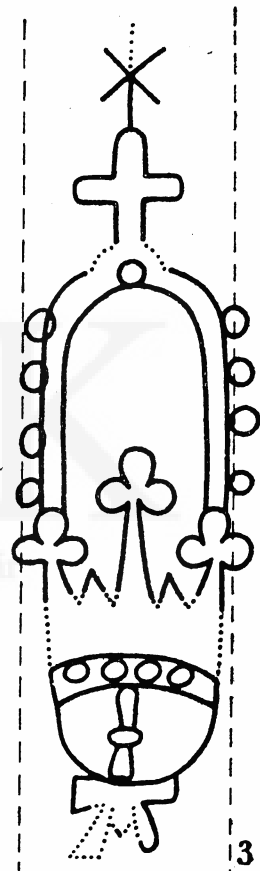
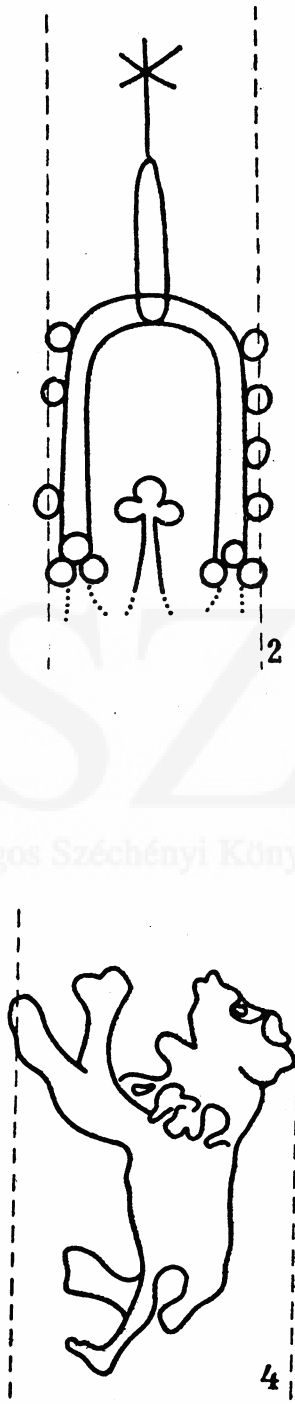
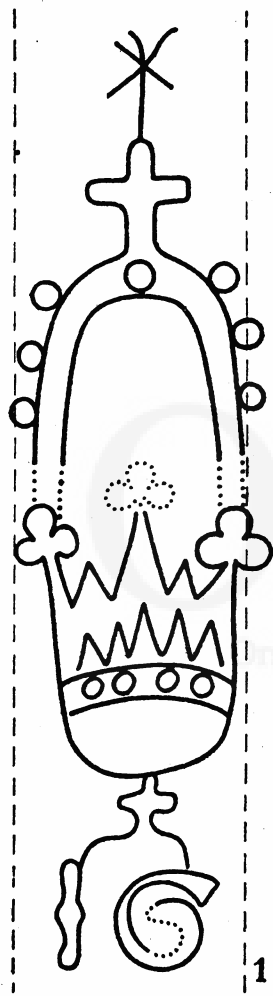
1

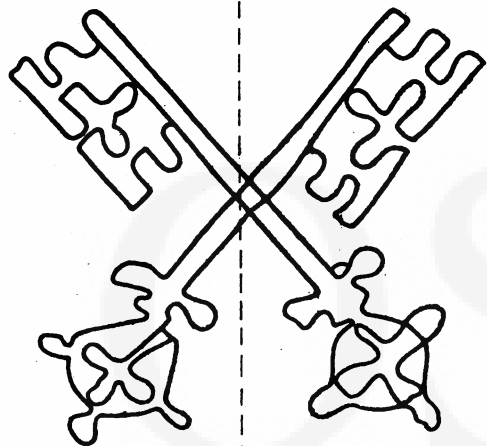

2

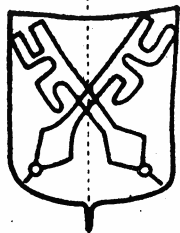

3

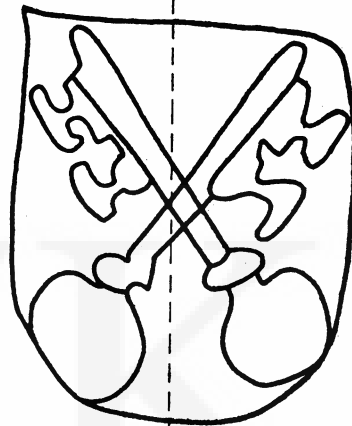

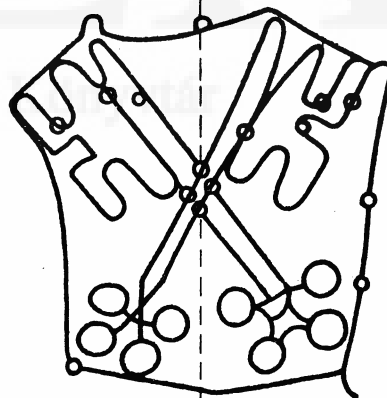
1

3

2

4